

המצוי והרצוי בהוצאת מדרש הגדול

מ"ב לרנר

א"ר אושעיא... צדקה גדולה עשה
הקב"ה עם ישראל שפזרן לבין
האומות (בבלי פסחים פז ע"ב).

הילקוטים לתנ"ך

אחד הענפים הספרותיים הפורחים של עם ישראל בארצות פזוריהם בימי-הביניים הוא הילקוטים לתנ"ך. במקומות שונים הורגש הצורך בחיבור אוספים מסודרים של החומר הרב שבתלמוד ובמדרשים, לפי סדר המקראות, במיוחד בכל הקשור לפרשת השבוע וההפטרה, הן לצורך הרבנים והדרשנים והן לצורך הלמדנים ובעלי-הכתים שחשקה נפשם בתורה. פירושי חז"ל ודרשותיהם לפסוקי התנ"ך מפוזרים על-פני עשרות ספרים ומאות חיבורים קטנים, ואלה לא היו בדרך-כלל בהישג-ידם של הלומדים. הללו אף לא יכלו לחפש אחרי פיסקאות וקטעים ספציפיים בתוך הכרכים הגדולים של התלמוד והמדרשים, שעדיין היו מונחים בכתב-יד. אין תימה אפוא שבארצות רבות עסקו מחברים ומלקטים שונים באיסוף החומר הרב, וכגלגל האופי הלוקאלי של מפעלים אלה, על-פי-רוב, לא הכירו זה את מפעלו של זה. (ראה להלן טבלה של כל הילקוטים לתנ"ך שנתחברו בימי-הביניים, על-פי ארצות-מוצאם וזמני-כתיבתם.)

מלבד סידור החומר בהתאם לפסוקי המקרא, נודעת חשיבות רבה לספרי הילקוטים כשיחזורם של הספרים האבודים, דהיינו ספרי חז"ל שהיו עוד בנמצא בימי-הביניים ולא הובאו לדפוס ולא נשתמר מהם עותק בכתב-יד. כמו-כן יש בהם ברכה רבה בקביעת גירסאותיהם המדויקות של הטקסטים השונים, כי כולם נתחברו קודם עידן הדפוס ולנוסחאותיהם אותו ערך של כתב-יד.

אחת המשימות של המחקר בזמננו היא הוצאתם-לאור של הילקוטים שעדיין מונחים בכתב-יד. בהוצאתם המתוקנת של אוצרות אלה תתברר תרומתה של כל עדה ועדה מתפוצות ישראל לשמירתה ולהפצתה של הספרות התלמודית-מדרשית-פרשנית במלוא היקפה.

טבלת הילקוטים לתנ"ך – מחבריהם, ארצות-מוצאם וזמני כתיבתם

שם הילקוט	המחבר	מוצאו	זמן חיבורו
ילקוט שמעוני על התנ"ך	ר' שמעון הדרשן	אשכנז	המאה ה-13
מדרש רבתי	ר' משה הדרשן	צרפת	התחלת המאה ה-11
בית זבול (כ"י)	ר' אלעזר קרשקש ¹	צרפת	סוף המאה ה-13 (אחרי 1295)
ילקוט המכירי על נ"ך	ר' מכיר בן אבא מריני(?) ²	ספרד	המחצית השנייה של המאה ה-14
מפתח הדרשות (כ"י)	מיוחס לרמב"ם(?) ³	ספרד	המאה ה-13
מפתח לדרשות התלמוד שבספר הגדות התלמוד (קושטא רע"א)	ספרד	ספרד	המאה ה-14 (משוער)
מדרש שכל טוב על התורה	ר' מנחם כר' שלמה	איטליה	1139
מדרש לקח טוב על התורה וחמש המגילות	ר' טוביה בן אליעזר	יוון	1097
תלמודא רבה (דרשות ועניינים מן התלמוד על סדר פרשת השבוע)	רב יוסף בן יעקב הכבלי ראש הסדר	מצרים	סוף המאה ה-12
ילקוט תלמוד תורה (כ"י) לחורה	ר' יעקב בן חננאל סקילי	דמשק	1337
מדרש התנ"ך	ר' שמואל בן נסים מסנות	ארם-צובא	התחלת המאה ה-13
חמאת החמדה	ר' שת הרופא ⁴	ארם-צובא	1284
ספר פתרון תורה ⁵	פרס (?)	פרס (?)	סוף המאה ה-9
ילקוט קורדיסטן (כ"י) ⁶	קורדיסטן	קורדיסטן	המאה ה-14 (משוער)
מדרש הגדול לתורה ולמגילת אסתר	ר' דוד בן עמרם העדני	חימן	אמצע המאה ה-13
מאור האפלה	ר' נתנאל בן ישעיה	חימן	1328
מדרש התפץ	ר' זכריה הרופא, ועוד ⁷	חימן	1430

מדרש הגדול

בהרבה כתיביד של המדרש הגדול לחמישה חומשי תורה מיוחס חיבור זה לר' דוד כר' עמרם העדני, אחד מחכמי חימן שפעל, ככל הנראה, במאה הי"ג. יש לשים לב לכך, שכל כתיביהיד המרוכים של ילקוט זה מקורם בתימן,⁸ ובצירוף עם המסורות

1 עיין עליו כעת: א' הימן, התורה הכתובה והמסורה,² חל-אביב תשל"ט, עמ' ט-י.
 2 השוה: ש' ליכרמן, דברים רבה, ירושלים ת"ש, מבוא, עמ' vii ואילך.
 3 השוה: א' הימן, שם (לעיל, הערה 1), עמ' י-יא; אולם עיין היטב אצל ש' ליכרמן, שם (לעיל, הערה 2), עמ' xiv-xii.
 4 עיין עליו: מ"מ כשר, תורה שלמה, א, מהדורה שלישיה, ירושלים תשכ"ט, מבוא, עמ' טז.
 5 לדעת נ' אלוני [עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 56-62] ילקוט זה הינו 'מדרש התורה' של רב האי בן נחשון גאון. עכ"פ נראה לומר, שתפוצתו העיקרית של ספר פתרון תורה מימי הביניים ואילך היתה בקרב יהדות פרס. עיין במבוא של מו"ר פרופ' א"א אורבך למהדורתו, ירושלים תשל"ח, עמ' יא; יג.
 6 מ"מ כשר, שם (לעיל, הערה 4), עמ' כג.
 7 שם, עמ' יז, הע' 11.
 8 לכוח טורים אלה לא ידוע אף כתיביד אחד של מדה"ג שלא הועתק בידי סופר תימני.

המייחסות את החיבור לר"ד העדני, ניתן להפריך את הטענה שכאילו ר' אברהם בן הרמב"ם, שחי כל ימיו בארץ מצרים, הוא המחבר והמלקט. ברם, מלבד שמו, שם אביו, ושם מקומו של ר' דוד בן עמרם, לא ידוע לנו כלום על תולדותיו ומעשיו. על אף המחסור בפרטים ביוגרפיים על חיי ר' דוד בן עמרם מארץ עדן, נוכל ללמוד דברים מאלפים על שיעור-קומתו הרוחני. מתוך הרשויות הפיטיות המחורזות, שהקדים לכל פרשה ופרשה מפרשיות-השבוע, ניכר בו שהיה פייטן בעל סגנון בהיר ובקי מופלא בכל שבילי המקרא. יש לציין, שמלבד ספר פתרון תורה, לא מצינו ילקוטים שבהם הקדים המחבר-המלקט דברי פיוט לפרשיות-השבוע, ואף ייתכן שהחיבור הנ"ל, שהוא ללא ספק הקדום ביותר ברשימת ספרי הילקוטים, שימש לר' דוד בן עמרם דוגמה, כאשר ניגש לחיבור מדרש הגדול. יתרה מזו, ר' דוד בן עמרם הוכיח את עצמו כבעל חוש ספרותי מעולה, שכן כל אחת מאותן רשויות פיוטיות העוסקות בחיזוק האמונה, בתפילה לה' ובהבעת תקוות עזות לגאולה – מסתיימת בפסוק מן הכתובים. הפסוק אינו מקרי, שכן הדרשות הראשונות של כל פרשה ופרשה, הפותחות בלשון ההצעה 'זהו שאמר הכתוב', מבוססות על פסוק זה, המשמש להן פתיחה. שילוב אמנותי זה של סיום הפיוט וראשית המדרש על דרך השרשור הינו עדות מהימנה לכשרונות המחבר-המלקט.

בדומה למדרשי האגדה הקדומים, שילב ר' דוד דרשות 'דרשניות' (= הומולטיות) בראש כל פרשה עיקרית, ודרשות מבארות רבות, וכן פירושי-מקרא מובחרים,⁹ לכל פסוק ופסוק. מלאכה זו נעשתה בשקיפה וביסודיות, והמעייני ילאה רבות אם יבקש לגלות דרשה ידועה מדרשות חז"ל שלא מצאה את מקומה הנכון והמדוייק באוסף מופלא זה.¹⁰ במקומות שבהם מביאה הסוגיה התלמודית דרשות על פסוקים ודנה בעניינים השייכים לפרשת השבוע, דאג המלקט להביא את הסוגיה בשלמותה. ככל הנראה נועדו קטעי-התלמוד האלה להרגיל בלימוד התלמוד את אלה מבני תימן, שלא היתה תורתם אימנותם.¹¹

החומר המדרשי שבמדה"ג לתורה נובע מרוב ספרי המדרש הידועים: מדרשי הלכה – כגון מכילתא, ספרא וספרי; ומדרשי האגדה – כגון מדרש רבה על התורה ועל חמש המגילות, מדרש תנחומא, אבות דר' נתן, פסיקתא דרב כהנא, פרקי דר' אליעזר ועוד. אי-אפשר להעריך את חשיבותו של מדה"ג לשיחזור ספרי מדרש שאבדו, במיוחד מדרשי התנאים, שהם ספרי-יסוד בעולם ההלכה התלמודית. בספריות של בני

9 בעיקר של הגאונים, עיין להלן. גם בדרך זו הלך כשיטת ספר פתרון תורה המשלב מדרשים ופירושים יחדיו, אלא שמדה"ג הינו חיבור הרכה יותר שיטתי ומורחב, ועוסק בכל פסוק ופסוק. מלבד אותם המדרשים הספורים שלא היו לנגד עיניו, כגון מדרש שמות רבה ומדרש במדבר רבה. ושמה כדאי להעיר, ששני מדרשים אלה לא היו גם לפני מחבר ילקוט שמעוני. וצריך לכאן מה שכתבתי בקובץ: חקרי גניזת קהיר, בעריכת מ"ע פרידמן (תעודה, א), תל-אביב תש"ס, עמ' 43, והערה 25 שם.

11 ופשיטא שיש בקטעים מרובים אלה להעיד על לימוד התלמוד בארץ תימן בזמן הקדום, ויש להוסיף קטעים אלה לעזריות שאסף יי טובי במחברתו 'על התלמוד בתימן', תל-אביב תשל"ג.

תימן נשתמרו עותקים שלמים של מדרשי ההלכה: מכילתא דר' שמעון בן יוחאי, ספרי זוטא, ומכילתא (= מדרש תנאים) לדברים — ובעל מדה"ג שאב מהם מלוא חופניים. אין תמה אפוא, שגדולי החוקרים בחקר התלמוד ומדרשי ההלכה, כגון: ישראל לוי, ד"צ הופמן, ח"ש הורוביץ, וינ"ה אפשטיין בנו את מהדורותיהם המשותזרות של הספרים האבודים על אדני מדרש הגדול.

על אף המאמצים המרובים לגלות את מקורות מדה"ג עדיין מצויים מאות מאמרים שלא נמצא להם מקור כלשהו בספרות חז"ל. יש להניח שאלה נובעים בעיקר ממדרשי אגדה שטרם זוהו. דוגמה לכך היא החיבור 'משנת ר' אליעזר' שההדירו ה"ג ענעלאו בשנת תרצ"ד עפ"י שרידים מכתב-יד תימני.¹² התברר שעשרות מובאות ארוכות ממדרש בלתי ידוע זה כבר מצויות במדה"ג. מכאן אנו למדים, שגם שאר הדרשות והמאמרים שמציינים להם המהדירים של מדה"ג בלשון הלאקונית 'לא מצאתי מקורו' (למ"מ) או 'מקורו נעלם', נובעים אף הם ברובם ממדרשים שנעלמו, ושלא נשתמר מהם אפילו עותק אחד בכל ספריות העולם: מדרש ילמדנו, מדרש אבכיר, מדרש אספה, מדרש זהו שנאמר ברוח הקדש, ועוד כהנה וכהנה. מפליא הדבר שמדרשים רבים שלא זכו לתפוצה רבה בשאר קהילות ישראל היו מצויים בעותקים שלמים בספריות של יהודי תימן.

בעל מדה"ג גם השתמש בספרות הגאונים. יש בו חומר מפירושי רב סעדיה גאון ופירושי רב שמואל בן חפני גאון וקטעים מתשובות הגאונים הנוגעים לפירוש התורה. מחכמי ההלכה שכורות הראשונים, שאב המחבר הרבה מאוד מהלכות הרי"ף ומחבריו הרמב"ם. כידוע 'תימן — ארץ הרמב"ם היא', ולפיכך ראה ר' דוד העדני לנחוץ להרכות במובאות מספרי הרמב"ם, במיוחד מספר 'משנה תורה', שנעשה הפוסק המכריע בהלכה ובחיי המעשה בתימן. בעל מדה"ג, שהשתמש בפסקי ההלכה של הרמב"ם כמעט ככל סוגיה הלכתית, נהג לעבד את דברי הנשר הגדול ולהפכם למעין 'מדרש' כדי להסמיכם למקראות. עיבוד זה נעשה בצורה אמנותית וטבעית כל כך, שקשה להבחין בין סיום דברי המדרש והתחלת דברי הרמב"ם, ואף חוקרים חשובים לא תמיד הבחינו בדבר.

חידוש מיוחד בילקוטו של ר' דוד בן עמרם הוא שדאג לסיים כל פרשה שבפרשיות-השבוּע בהבעת התקוות המשיחיות והכיסופים לגאולה השלמה ולישועתו של עם ישראל, כפי שנהוג היה במדרשי תנחומא-ילמדנו ובמדרשים אחרים לפני יותר מאלף שנה, וכפי שעדיין נהוג בדברי הדרשנים הגדולים עד עצם היום הזה. כאותם המקומות שבהם לא הסתיימה הדרשה האחרונה של הפרשה בהבעת מאוויים ותנחומים כאלה, טרח מחברנו להוסיף דרשה מקורית משלו. טול לדוגמה את פרשת שמיני: בדרשה על הפסוק האחרון 'להבדיל בין הטמא ובין הטהור... (ויק'

12 תוך כדי עבודתו נחגלה לו כתב-יד שני, שהועתק בפרס ושהגיע כאקראי שנים מועטות קודם לכן לספריית ביה"מ ד לרנסיס בניו-יורק, השובה ממכבואו האנגלי, עמ' 32-34.

יא:מז) נזכר עניין ההבדלה כמוצאי־שבת, ולפיכך הוסיף ר' דוד את דברי הסיום דלהלן:

... וכשם שצונו להבדיל בין קודש לחול כך הבטיחנו להבדיל בינינו ובין רשעי העולם שנאמר ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע בין עובד אלקים לאשר לא עבדו (מלאכ' ג:יח), ומזריח לנו שמש צדקה ומרפא ורפואה לעולם ולעולמי עולמים שנאמר וזרחת לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה ויצאם ופָּשְׁתָם כעגלי מרבק (שם:כ), ואומר וחמלתי עליכם כאשר יחמול איש על בנו העובד אתו (שם:יז). כן יאמר רחום.

מילות־הסיום 'כן יאמר רחום' או 'כן יאמר בעל הרחמים' מופיעות בסוף כל פרשה והן אופייניות, וככל הנראה מיוחדות, לבעל מדרש הגדול.

מלאכת הילקוט של ר' דוד העדני נעשתה בצורה כה מושלמת עד שמלבד סיומי הפרשיות ומשפטי־קישור קצרים בין המדרשים המשובצים, כמעט לא הותר מקום להתבטאות עצמית. הואיל וכמעט כל מלאכתו ומאמציו של המחבר מוקדשים לאיסוף תורתם של הקדמונים, יקשה על המתעניין בתולדות יהדות תימן ובהווי המיוחד שלה למצוא את מבוקשו בחיבורנו. בעל מדה"ג, כרוב המלקטים הקדמונים, ראה את תפקידו במסירה מדויקת של המקורות, בשילובם הספרותי ובקישורם זה אל זה. שלא כדוגמת הילקוטים התימניים המאוחרים יותר, כגון 'מדרש החפץ' לר' זכריה הרופא,¹³ אין תלאות הזמן וחוויותיו האישיות של המחבר מוצאות את רישומן בגוף ילקוטו.¹⁴ בדיון על מדה"ג יש לייחד מספר מלים לטיב הטקסטים שהשתמש בהם המלקט. במקרים רבים הוא הטיב להעביר אלינו גירסאות, לשונות וביטויים, שלא נשתמרו אף באחד מכתבי־היד של טקסט תלמודי או מדרשי מסויים. שאיפתם המיוחדת של בני תימן לשמור על המסורת המקודשת מני דורות הבטיחה הקפדה יתרה בדיוקן של הגירסאות, עד שלעיתים נדמה שבעל מדה"ג 'צילם' את נוסח הטקסט, כפי שיצא מתחת ידו של העורך הראשון. המדה"ג הינו אפוא מקור ראשון כמעלה לערכים לשוניים רבים, הן במילונאות והן במסורת הכתיב והקריאה. פרופ' יהודה רצהבי¹⁵ ליקט יותר משלוש מאות ערכים לשוניים, כשני־שלישים מהם כתחום מסורת הניקוד וכשליש כתחום המילים והביטויים, שלא בא זכרם במקורות אחרים. ערכים אלה מצטרפים למקורות נוספים המעידים על הלשונות הקדומים שנשתמרו בכתביהם ובדיבורם של יהודי תימן.

13 הכרך הראשון של חיבור זה יצא לאור לאחרונה בההדרתו של פרופ' מאיר חכצלת, ירושלים תשמ"א.

14 ועיין שם, כמבוא, עמ' 20-22.

15 י' רצהבי, 'עיוני לשון ב"מדרש הגדול', בר־אילן, יג (חשל"ו), עמ' 282-320. ערכים אלה אף נכללו בספרו 'אוצר לשון הקודש שלבני תימן', חל־אביב תשל"ח.

על ההוצאה החדשה של מדרש הגדול

בשמונים השנים האחרונות זכה מדרש הגדול לתורה לשתי הוצאות כמעט שלמות. התחיל במלאכה רש"ז שכטר, שהוא כנראה החוקר הראשון שהשתמש במדה"ג באופן שיטתי לההדרת הטקסט שהיה לפניו.¹⁶ מהדורתו לספר בראשית יצאה לאור בשנת תרס"ב, ומהדורתו החלקית (עד סוף פרשת יתרו) של ד"צ הופמן יצאה לאור בחרפ"א. ג"א רבינוביץ פירסם מהדורה שלמה של מדה"ג לספר ויקרא, ובהקדמתו הביע את תקוותו 'להוציא לאור את מה"ג על כל התורה',¹⁷ אך נפטר בלי להוציא לפועל את תוכניתו. המדרש לרוב ספר דברים, עד פרשת שופטים, יצא לאור בשנות השלושים והארבעים בידי הרב מ"ז חסידיא במסגרת השבועון המשוכפל 'הסגולה', ושם גם חילופי-נוסחאות מכתבי-יד שונים. המדרש לספר במדבר הוהדר בידי הרב ש' פיש, תחילה לחמשת הפרקים הראשונים עם פירוש ומבוא ארוך באנגלית (מנצ'סטר ת"ש), ואחר-כך במהדורה עברית שלמה כשני כרכים (לונדון תשי"ח-ירושלים תשכ"ג). המהדורה השנייה והשלמה של מדה"ג נדפסה כולה בהוצאת מוסד הרב קוק בירושלים, בידי המהדירים: מרדכי מרגליות ז"ל (בראשית – תש"ז; שמות – תשט"ז); צ"מ רבינוביץ (במדבר – תשכ"ז); ש' פיש (דברים – תשל"ג); וע' שטיינולץ (ויקרא – תשל"ו). לכאורה מהדורה זו, שיצאה לאור כולה במסגרת מוסד אחד, בפורמאט אחיד, בטקסט שלם, בציון מפורט של המקורות ובניצול כתבי-יד מרובים – באה לענות על חסרונותיהן של מהדורות שקדמו לה;¹⁸ אך דא עקא שגם מהדורת מוסד הרב קוק אינה עשויה מעור אחד, וניכר בה חסרונו של עורך-מרכז בעל חוש-ביקורת. בעוד שספרי בראשית, שמות ובמדבר הוהדרו בידי חוקרים הבקיאים בשדה המדרש והספרות התלמודית נמסרו שני החומשים הנותרים (ויקרא, דברים) לרבנים בעלי השכלה תורנית רחבה אך נעדרים כישורים מדעיים בחקר התורה שכעל-פה.

כך למשל, במהדורתו למדה"ג, דברים, רשם הרב פיש כמקור ראשון של מאמרים רבים: 'מדרש תנאים', עפ"י העמוד (העברי) של מהדורת ד"צ הופמן. אך צא וראה, שמדרש תנאים גופא לקוח רובו מתוך כתבי-יד של מדה"ג לדברים, וכרור הדבר שאף הרב הופמן לא התיימר לטעון שכל מה שהדפיס ב'מדרש תנאים' שייך כאמת למכילתא התנאית לדברים, שרק שרידים מעטים ממנה הגיעו לידינו. בהרבה מקרים ההפניה ל'מדרש תנאים' אינה אלא אחיזת-עיניים, ומן הדין היה להיעזר בה כהערה שולית. דרכו של המהדיר גרמה לו בלכול גמור בציוני המקורות, כשהטפל הפך לעיקר

16 עיין: ש"ז שכטר, אבות דרבי נתן בשחי נוסחאות, וינא 1887. בהערות לנוסחא א במקומות רבים, ובמבוא, עמ' xv.

17 עמ' ה. ובהקדמתו האנגלית, עמ' v, הבהיר את כוונתו: לבמדבר ודברים.
18 A. Marx, 'Address of Acting President Alexander Marx, December 26, 1928' 18 PAAJR 1 (1930), p. 4

והעיקר לטפל, ואי אתה יודע מהו המקור האמיתי של המאמר. נדגיש זאת בציונים לדב' ה: יד, עמ' קיג:

לא תעשו כל מלאכה. גדולה היא השבת שאסר בה את המלאכה שהיא חביבה עליו...

ובציוני המהדיר שם לשר' 10:

כל הענין במדרש תנאים, עמ' כב, ועיין מכילתא דרשב"י הופמן, עמ' קז-קח, אדר"נ נר"א פי"א ונ"ב פר"א משנת ר"א פ"כ, עמ' שסו-שסז ועמ' רנג; מגורת המאור, אלנקאווה, ח"ג, עמ' שא.

ובכן, אחד המאמרים שבאדר"נ נוסחא ב' (בלכד!) דומה בתוכנו (ולא בלשונו!) לנאמר במדה"ג, אבל מה שנמצא במכילתא דרשב"י מהד' הופמן,¹⁹ עמ' 107-108 (= אפשטיין-מלמד, עמ' 149), אינו אלא לקט מאמרים הדומה לאלה שבאדר"נ. ברם, למאמרים אלה אין כל שייכות לדרשה שלפנינו, וציון זה הינו מיותר לחלוטין. המקור האמיתי של המאמר הינו משנת ר' אליעזר פ"כ, עמ' 365-366,²⁰ שם הוא נמצא מלה במלה. אגב, הציון לעמ' 253, שם, אינו ציון של ממש, ומן הדין להשמיטו, והוא הדין למגורת המאור של ר"י אלנקאווה, הואיל ואין זאת מובאה ממדה"ג אלא ממשנת ר"א, וכבר העיר עליו ענעלאו, שהשתמש בכתב-יד של מדה"ג לדברים, בהערותיו. מן הראוי היה אפוא לנסח את ציוני המקורות כדלהלן:

משנת ר"א פ"כ, עמ' 365-366, ועיין אדר"נ נר"ב בפכ"א, עמ' 44. כל העניין במדרש תנאים, עמ' 22.

נמצאנו למדים שאפאראט ציוני-המקורות של המהדיר של מדה"ג לספר דברים אינו מדוייק והוא אף מטעה. מתקבל הרושם, שהמהדיר אסף הפניות רבות למקורות מתוך ספר 'התורה הכתובה והמסורה' של ר"א הימן, ללא אבחנה. המגווח הוא, שבעוד חוקרי-מדרש מובהקים כמו ר"מ מרגליות ז"ל ויבלח"א רצ"מ רבינוביץ ציינו מאות פעמים במהדורותיהם: 'לא מצאתי מקורו', 'מקורו בלתי ידוע' וכדו', הרי הרב פיש, שציון בהרבה מקרים אסמכתאות שאין להן כל שייכות לפסוק הנדרש, כמעט לא כתב את המשפט 'לא מצאתי מקורו'.²¹

19 ככל הנראה, אין המהדיר מכיר את מהדורת אפשטיין-מלמד של המכילתא דרשב"י (יצאה-לאור בתשט"ו), ועיין עוד עמ' רמג, בציונים לשר' 2. למרבה הפלא, יש לציון, שאף את הספרי דברים, מהד' א"א פינקלשטיין, לא ראה. אילולא כך, לא היה כותב ברב' ר, ד, עמ' קכז, שו' 18: 'פיסקא זו אינה בספרי', שם, שו' 23: 'מלה זו נשמטה בספרי', שכן הכל נמצא בספרי מהד' פינקלשטיין, עמ' 54-53.

20 הרב פיש ציין כאן 'עמ' שסו' (= 366) ולא שם לב לכך שתחילת המאמר הוא בעמ' 365, שו' 13. אפשר הוטעה על-ידי המהדיר של משנת ר' אליעזר, שציון למדה"ג רק החל מהערותיו לריש עמ' 366.

21 מקום כזה נמצא ברב' כו, ט, עמ' תרב-תרג, שם מובא סיפור 'פעם אחת היה ר' יוסי יושב בשוק ובאת מטרונה אחת וישבה לימינו... ונעלם מן המהדיר שהעניין מובא במדרש תנאים, עמ' 262

ומי שאינו מקפיד הקפדה יתרה על ציוניו חשוד אף על גירסאותיו. ואם כי נראה היה לומר שהטקסט של מדה"ג לדברים ערוך בדרך-כלל בטוב טעם, עדיין צריך הוא לבדיקה על-פי כתבי-היד.²²

תופעה מוזרה אחרת במהדורת הרב פיש לדברים היא, שמראי-המקום למדה"ג במדבר מפנים אל המהדורה שהוציא הוא עצמו (לונדון-ירושלים תשי"ח-תשכ"ג), ולא למהדורת צ"מ רבינוביץ, שאף היא חלק מן הסידרה שיצאה-לאור בהוצאת מוסד הרב קוק.

אף במהדורת הרב שטיינזלץ לספר ויקרא ניכרת רשלנות רבה. בציוני המקורות אין התקדמות רבה לעומת הרשום במהדורת נ"א רבינוביץ, שקדמה לזו במ"ה שנים. אותם מדרשים שלא היו ידועים למהדיר הראשון אינם ידועים אף למהדיר האחרון. על-כך אין הרב שטיינזלץ מכיר כל עיקר את משנת ר' אליעזר, שכאמור פורסמה בידי ענעלאו בשנת תרצ"ד. הדרשות בעניין ארבעת המינים, שבמדה"ג לויק' כג: לט, עמ' תרנז ואילך, שעל רבות מהן רשם 'ל"מ מקורו', נובעות מן הדרשה לסוכות, שבמשנת ר' אליעזר, סוף פ"ה, עמ' 100-106. אף מצויים מקומות, שמתוך חוסר התמצאות, קלקל המהדיר האחרון את ציוני המהדיר הראשון. בריש פרשת תזריע, עמ' ש, למאמר: 'שמאי אומר גדולה הנדה שהיא מרחקת מן העבירה... ציין הרב שטיינזלץ בהערה לשו' 3, שם: 'תוספת עתיקתא דמסכת נדה'. ציין זה הינו קיצור בלתי מוצלח מן הכתוב אצל רבינוביץ, עמ' 253, הע' ח': 'עי' תוספתא עתיקתא ברייתא דמסכת נדה של ח.מ. הורוויץ בנוסחאות אחרות'. הכוונה כמובן לספר 'תוספתא עתיקתא', מחלקה חמישית, פרנקפורט ע"נ מיין תר"ן, עמ' 1, ורק מי שאינו מצוי אצל חיבור זה יכול היה לכתוב מה שכתב הרב שטיינזלץ.

ציין משונה אחר מצינו בעמ' רכז, שו' 16, למאמר הידוע: 'אמר רבן שמעון בן גמליאל: גדול השלום שאהרן כהן גדול נשתבח בשלום...'. ובהערות המהדיר, שם: 'אבות דר' נתן פ"ב ועיין תנא דבי אליהו'. סתם המהדיר ולא פירש היכן בתנא דבי אליהו, ולא זכינו לרדת לסוף דעתו. את הציון לאבות דר' נתן שאב מן המהדיר הראשון, אך אילו יגע היה מוצא שמקורו האמיתי של המאמר הוא בפרק השלום ית, עיין מסכתות דרך ארץ, מהד' היגער, עמ' 260-261.²³

הרב שטיינזלץ אינו מצוי אצל פירושיהם ומחקריהם של חוקרי התלמוד והמדרשים, וחבל. שהרי ביכולתם של הללו לסייע בידו בהכנתם וכפירושם של

(השמטות והוספות). נעיר דרך-אגב שסיפור זה והכא אחריו לקוחים ממדרש 'זהו שנאמר ברוח הקדש' לפרשת בהר, שחלקים ממנו עדיין מונחים בכתב-היד התימני שבספריית אוקספורד. 22 נעיר על מספר מקומות שנרשמו באקראי: בספור הנ"ל (עיין בהערה הקודמת), עמ' תרג, שו' 1 'וישבה' — מיותרת; שם שו' 13: 'מה טובך', צ"ל: מה טיבך; עמ' תרו שו' 9: 'איש כפר עגו', צ"ל: ... עכו.

23 ועיין עוד: מ' היגער, מסכתות זעירות, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 101, עמ' 105. לדעת הר"ש ליכרמן, נכלל מאמר זה בפתיחה לאיכה רכתי, שהיתה לפני הכומר ריימונד מארטיני. השוה: ש' ליכרמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 75.

מאמרים ולשונות קשים, ששלח ידו בהם. אילו כך נהג היה מבין, שהלשון 'ולא סותת את דבריו' (ויק' יט, ג, עמ' תקלו) פירושו 'ולא מכריע'.²⁴ לפירוש המאמר הקשה 'אימתי הן תמימות? (= שבע השבתות שכין פסח לשבועות) בזמן שאין ישוע ושכניה ביניהן' (ויק' כג: י, עמ' תרלו) הביא אמנם את דברי הראשונים,²⁵ אך שכח להעיר על הקשיים שבפירוש הראשונים, כפי שהעיר עליהם הר"ש ליכרמן.²⁶ אלו טרח המהדיר לעיין במאמר הביקורת המקיף של ר"ח ילון על מהדורת רבינוביץ,²⁷ היה ודאי ניצול מטעויות רבות, במיוחד בכל הקשור בענייני לשון. אך המתמיה ביותר הוא התעלמותו הגמורה של המהדיר בעמ' רמט, שו' 4, ממאמר שכתב הוא בעצמו על האמרה הידועה 'למה נקרא שמו חזיר? שעתיד הקב"ה להתזירו'.²⁸

לתיקונו והשלמתו של מדרש הגדול

מצב המהדורה החדשה של המדרש הגדול לספרים ויקרא ודברים כפי שתואר לעיל, מחייב בדיקה מחודשת של הטקסט ושל המקורות לספרים אלה. בדיקה זו יכולה להעשות אגב הכנת המפתחות והמבוא למדה"ג, שחסרונם מורגש זה כבר. להלן יפורטו שלבי הביצוע של פרוייקט חיוני זה, לאור ערכו של מדה"ג לחקר התלמוד, הספרות המדרשית והפרשנות הקדומה:

(א) מקורות מדרש הגדול – יש לעבוד על כל החומר העצום הכלול במדרש הגדול לתורה ולמגילת אסתר,²⁹ ולקבוע באופן מדוייק את המקור של כל פיסקה ופיסקה.³⁰ המקורות שמקורם אינו ידוע יירשמו בתור שכאלה בצורה מסודרת. (ב) טקסט המדרש – אגב העבודה הנ"ל, יש לעבור כקפידה על נוסח הטקסט בהשוואה עם כתבי-יד מעולה של המדרש, בעיקר לספרים ויקרא ודברים. התיקונים יירשמו ברשימה נפרדת, וייתכן שיהיה אפשר לשלב תיקונים אלה להדפסות חדשות של הטקסט.

(ג) מפתח הפסוקים – זהו מפתח קל יחסית להכנה, אך אין ערוך לחשיבותו. מפתח כזה נראה מיותר לאור המהדורה החדשה של הספר 'התורה הכתובה

24 הושה: ש' ליכרמן, גנוי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 188-189. ואלו המהדיר פירש 'מפריע' עפ"י פירוש למדה"ג בכ"י 3, וצריך עיון (ושמא נובע הדבר מטעות-דפוס?).

25 וכבר הקדימו ר"מ מרגליות בפירושו לויקרא ובה כח:ב, עמ' תרגג. משום מה הקדים הרב שטיינולץ את הרוקח לראב"ן.

26 ויקרא ובה שם, עמ' תתעט.

27 קרית-ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 51-58.

28 תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 297-298.

29 הכוונה לילקוט המכונה 'אגדת אסתר', כינוי שנתן לו ר' שלמה בוכר, שהוציא לאור בשנת תרנ"ז, על-פי כתבי-יד תימניים, על שייכותו של ילקוט זה לבעל מדרש הגדול, עיין בציוניו הביבליוגרפיים של ח' אלבק: צונץ-אלבק, הדרשות בישראל², ירושלים תש"ד, עמ' 447, הע' 80. ראוי חיבור זה להצטרף למהדורה החדשה של מדה"ג לחמישה חומשי תורה.

30 רצוי לעשות זאת לפי מתכונת עבודותיו המצויינות של: ד' הימן, ילקוט שמעוני, ירושלים תשכ"ה-תשל"ד.

והמסורה בעריכת ד' הימן, אך דא עקא שבחיבור זה רשם העורך את הפסוקים ממדה"ג באופן סלקטיבי, ולפיכך לרוב פסוקי המקרא שבמדה"ג אין מפתח. (ד) מפתח המקורות — תפקיד חשוב במיוחד מיועד למפתחות המאמרים כסדרם בספרי המקור, לפי המתכונת שקבע ד' הימן ב'מקורות ילקוט שמעוני', ובאמצעותם אפשר להגיע ביתר קלות לחומר מפוזר ביותר. מפתח זה יהיה תרומה נכבדה ביותר לחקר התלמוד והספרות המדרשית וימריץ חוקרים להשתמש במדה"ג במחקריהם, ודווקא בשטח זה שוררת כיום עזובה רבה. מן הראוי היה שמפתחות אלה יבואו בסוף כל כרך — מכיוון שלא נעשה הדבר ניתנת עתה הזדמנות לראות את תוכנו של מדה"ג במלוא היקפו.

(ה) ש"ס תימן — תוצר חשוב ביותר של עבודת המפתחות הינו ריכוז המקורות התלמודיים לפי סדר הש"ס, שיקל על החוקר הנזקק לטקסט תלמודי לצורך מחקריו. לאור חשיבותה של גירסת התלמוד שבידי בני תימן, מן הראוי לשקול אפשרות של ריכוז קטעים אלה לפי סדר הש"ס והדפסתם לחוד.³¹ על אף הכללתם של שינויי-נוסחאות בהוצאת מסורת תימן לתלמוד הבבלי, שאין המחבר מציין את מקורם, פסח העורך משום מה על החומר העשיר שבמדה"ג.³²

(ו) מבוא למדרש הגדול — פרופ' מרדכי מרגליות ז"ל שאף לכתוב מבוא כללי למדה"ג 'שיריון על מחברו וזמן חיבורו, דרכו וטיבו, לשונותיו ומקורותיו ושאר עניינים הקשורים בו'.³³ אך לא זכה להגשים שאיפה זו. על אף המבואות לספרים במדבר ודברים, עדיין מורגש הצורך למבוא מסכם לכל חמישה חומשי תורה ומגילת אסתר. מבוא כללי זה צריך לעסוק בין השאר במקורות המחבר, שיטותיו בליקוט החומר ובעריכתו, ובחשיבותו של החיבור כולו לספרות התלמודית-המדרשית. אך נחוץ גם-כן לעמוד על מקומו של מדה"ג כספר לימוד ועיון בחיי הרוח של יהדות תימן במשך הדורות ועל השפעתו על המאספים והמלקטים המאוחרים שהלכו בעקבותיו והשתמשו בו.

בזכות אהבתם של בני תימן למסורת-אבות ולספרי הקדמונים חזרו ונדפסו כרכי מדה"ג לחמישה חומשי תורה פעמים רבות בעשור האחרון. ראויים בני תימן וראויים מדעי היהדות שחיבור זה יצא מתוקן ומסודר בלא פגם.³⁴

31 משימה זו יכול לבצע הרב יוסף עמר, שעסק בהכנה ובהדפסה של הש"ס המנוקד, ע"פ מסורת יהודי צנעא [על מפעלו זה ראה מאמרו של יחיאל קרא בחוברת זו — המערכת].

32 גם בהוצאות החרשות של המסכתות כתובות וסוטה 'עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי-היד של התלמוד ועם השוואות להכאות מהגמרא בחז"ל גאונים וראשונים' על-ידי מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב ואילך — לא נרשמו שינויי הנוסחאות ממדה"ג במקום הראוי להם, והם מובאים באופן חלקי מאוד בהערות.

33 מדרש הגדול, ספר שמות, ירושלים תשט"ז, עמ' 5.

34 להגשמת מטרה זו, נוסד המפעל להשלמת המפתחות והמבוא למדה"ג, במסגרת בית-הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב, בחמיכת המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות.